

บทบาทของอนัตตาในกระบวนการพัฒนาการตื่นรู้

The Role of Selflessness in the Process of Awakening Development

สวัสดี อโนทัย Sawat Anothai^{*}

พระชนินสิทธิ์ สุทธิจิตโต (ภูเมศโปสยานนท์)^{**}

Phra Chaninsit Sutthicitto (Phumetposayanon)

เดโช แสงจันทร์ Decho Saengchan^{***}

พระครูวิจิตรสาธุรส (นพดล แก้วมณี)^{****}

Phrakru Wichitsadhuros (Nobphadon Kaeomani)

นภสร ท่าทอง Napasorn Thahong^{*****}

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มุ่งค้นหาคำตอบของข้อสงสัยที่ว่า หากมนุษย์กระทำตามกิเลสอันประกอบด้วยอำนาจแห่งโลภะ โทสะและโมหะ ย่อมนำไปสู่การทำให้เกิดปัญหาหรือความทุกข์ จะทำอย่างไรไม่ให้ก่อคุณมูลครอบงำได้ และทำให้มนุษย์มีการตื่นรู้ บทบาทของอนัตตาสถาสามารถนำมาอธิบายเพื่อนำไปสู่กระบวนการการตื่นรู้ที่นั่นได้หรือไม่ ผลการศึกษาพบว่า อนัตตาเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเพื่อพิจารณาให้เกิดสัมมาปัญญา ความเข้าใจยังรู้้อย่างแจ่มแจ้งในสังขารทั้งปวงอย่างถึงที่สุด (ปรมาตถธรรม) จนเกิดนิพพิทาญาณ กล่าวคือ เกิดปัญญาจากการตื่นรู้ เห็นตามความเป็นจริงในการถอนรากถอนโคนของอวิชชา จึงเกิดความเบื่อหน่าย เกิดความคลายกำหนัด ไม่อยากด้วยตัณหาในสังขารหรือสิ่งต่าง ๆ หรือไม่ยึดไว้ด้วยอุปาทานในสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นตัวตน หรือของตัวของตนอย่างยึดมั่นถือมั่นด้วยกิเลส เมื่อเข้าไปอยากด้วยตัณหาหรือไปยึดด้วยอุปาทาน ย่อมเป็นทุกข์ อุปาทานอันเราร้อนเผาผลาญทั้งกายและใจ และแม้จะสมหวังตั้งใจปรารถนาในบางครั้งก็ตาม ก็ยังทำให้เกิดทุกข์ขึ้นเป็นที่สุดอยู่นั่นเอง หากพิจารณาด้วยอนัตตตามองเห็นถึงสภาวะที่มีตัวตนขณะนั้นก็ล้วนไม่เที่ยง คงทนอยู่ไม่ได้อย่างแท้จริง เพราะสรรพสิ่งล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัยมาประชุมปรุงแต่งกันระยะหนึ่งเท่านั้น เมื่อเหตุปัจจัยเหล่านั้นมีการแปรปรวนด้วยอาการใด ๆ สังขารเหล่านั้นจึงย่อมต้อง

^{*} อาจารย์ผู้รับผิดชอบหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญาและพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น

^{**} อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{*****} อาจารย์ประจำ หมวดวิชาศึกษาทั่วไป มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น

แปรปรวนดับไปตามเหตุปัจจัยเหล่านั้นเช่นกัน หากได้เข้าใจอนัตตาทั้งในฐานะที่เป็นลัทธิธรรมและที่เป็นศาสนธรรมแล้ว บทบาทของอนัตตาจึงเป็นหัวใจสำคัญในกระบวนการพัฒนาการตื่นรู้ได้อย่างแท้จริง

คำสำคัญ: บทบาท อนัตตา กระบวนการพัฒนา การตื่นรู้

Abstract

This academic paper aims to find answers to the questions about how to prevent the unwholesome roots from dominating humans and make possible for humans to be awakening when they follow their defilements (greed, hatred and delusion) that lead to problems or suffering, and whether the role of selflessness can be explained so as to lead to the awakening process. The study findings have showed that the selflessness (Anattā) is the principle that the Lord Buddha preached, this should be constantly reviewed to bring about Right Wisdom (Sammāpaññā), meaning that to clearly understand to the utmost of all component things (Paramatthadhamma) to bring about knowledge of contemplation on dispassion (Nibbidāññā); that is to say, wisdom is caused by awakening, seeing things as they really are; to exterminate ignorance leads to boredom of and relief from desires, not having craving in the component things, or being under such things as ego-consciousness and selfish attachment. Whenever humans give in to the craving or attachment, they suffer; the attachment usually impassions bodily and mentally, fulfilling their wishes sometime but it causes suffering in the end. Whenever we consider the selflessness as seeing the ego-existential state based on impermanence, being oppressed with reasoning of all things that happen for a cause and condition in a certain period of time; when those factors have fluctuating symptoms, the compounded things would follow suit. When the selflessness is understood through the way of truth and the religious teaching, the role of selflessness is truly the core in the process of awakening development.

Keywords: The Role, Selflessness, The Process of Development, Awakening

1. บทนำ

มนุษย์กับปัญหาเป็นสิ่งที่คู่กัน หากมนุษย์ไม่มีปัญหา มนุษย์จะไม่มีโอกาสในการรู้จักตัวเอง แต่เพราะมนุษย์มีปัญหา มนุษย์จึงดิ้นรนในการแสวงหาหนทางในการแก้ปัญหา สิ่งแรกที่เกิดขึ้นในกระบวนการการแก้ปัญหา คือ การใช้ปัญญาในการขบคิดหาหนทางในการแก้ปัญหา กล่าวได้ว่า ปัญญาจะเกิดขึ้นไม่ได้หากปราศจากปัญหา และเพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่มีปัญหา มนุษย์จึงเป็นสัตว์ที่มีปรัชญา และปรัชญานั้นเองทำให้มนุษย์มีเหตุผล อาริสโตเติล (Aristotle ก.ค.ศ. 384-322) ได้กล่าวไว้ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีเหตุผล (Man is rational animal) (อ้างใน กิรีติ บุญเจือ, 2546ก: 35) เพราะความมีเหตุผลจึงทำให้มนุษย์มีความแตกต่างจากสัตว์เดรัจฉาน ความมีเหตุผลของมนุษย์ถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของความมีปรัชญา เมื่อมนุษย์เป็นสัตว์ที่มีปรัชญา ปรัชญาทำให้มนุษย์เกิดความอยากรู้อยากเห็น อยากรู้อยากเห็นทำให้เกิดปัญหา อาริสโตเติลได้แสดงลักษณะปัญหาที่สามารถวิเคราะห์สังเคราะห์ พิสูจน์และหยั่งรู้ได้ ถ้าอยู่ในระดับน่ายกย่องเรียกว่า ปรัชญา (wisdom) ถ้าสามารถใช้การหยั่งรู้สร้างสรรค์สิ่งที่น่าสนใจ เรียกว่า ศิลปะ ถ้ารู้แต่เพียงลอกเลียนแบบที่ผู้อื่นได้ทำไว้ให้และทำได้ดี รู้จักแก้ปัญหาได้ เรียกว่า เทคนิค แต่ถ้ารู้จักทำตามแบบแผนเดิมจนคล่องแคล่ว ไม่แก้ปัญหาคใหม่ ไม่รู้จักปรับปรุงวิธีทำ เรียกว่า ทักษะ (กิรีติ บุญเจือ, 2546ก: 184) วิทย์ วิศวเวทย์ (2547: 173-176) ได้แสดงลักษณะทั่วไปของปรัชญาที่มีอยู่ในมนุษย์อย่างน้อย 3 ประการ คือ

1. มีลักษณะวิพากษ์ เนื่องจากปรัชญาเกิดจากความอยากรู้อยากเห็นของมนุษย์ เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่รู้คิด แต่บางทีความอยากรู้อยากเห็นของมนุษย์เกิดขึ้น เพราะมนุษย์ต้องการหาความรู้เพื่อการชักใช้ไล่เลียงไปเรื่อยอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และนั่นคือ ปรัชญาที่ไม่จบสิ้นของมนุษย์

2. ปัญหาปรัชญาเป็นปัญหาพื้นฐาน ถ้าเรากล่าวว่า ปัญหาที่หนึ่งเป็นปัญหาพื้นฐานระหว่างปัญหาที่สอง หมายความว่า มติหรือทรรศนะที่เรามีต่อปัญหาที่หนึ่งนั้น ส่งผลกระทบต่อปัญหาอื่น ๆ มากกว่าปัญหาที่สอง สมมุติเราถามปัญหาที่สองว่า คนเราควรแสวงหาอะไรในชีวิต ปัญหานี้เป็นปัญหาพื้นฐาน เพราะทรรศนะที่เรามีต่อปัญหานี้ จะเป็นตัวกำหนดการศึกษาของเรา แต่ปัญหานี้ยังมีลักษณะพื้นฐานน้อยกว่าปัญหาที่หนึ่ง เช่น ปัญหาว่าจิต หรือวิญญาณของมนุษย์มีอยู่จริงหรือไม่

3. มีการแสวงหาโลกทัศน์ การโต้แย้งกันเกี่ยวกับปัญหาพื้นฐานนั้น เราไม่สามารถตัดสินใจให้เด็ดขาดลงไปได้ว่า ฝ่ายใดผิด ฝ่ายใดถูก แต่ปัญหาเหล่านี้ก็เป็นปัญหาสำคัญ ทั้งนี้ เพราะวาทรรณะที่เรามีต่อปัญหาเหล่านั้นจะเป็นฐานที่ทำให้ทรรศนะของเราในเรื่องต่าง ๆ เป็นไปอีกแนวหนึ่ง หรือเพิ่มพูนการแสวงหาความรู้

หากย้อนมองปรัชญาจากความคิดแบบกรีกซึ่งได้เปลี่ยนโฉมหน้าการเรียนรู้ของมนุษยชาติ ความรู้วิชาการจะต้องมาจากการใช้วิจารณ์ญาณที่รู้กฎเกณฑ์ ซึ่งกฎเกณฑ์ทั้งหมดอยู่รวมกันอย่างเป็นระบบเครือข่ายโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่หลักการหนึ่งอันเป็นหลักการแม่บท (the first principle)

(กิริติ บุญเจือ, 2546ก: 83) ควบคุมกฎอื่น ๆ ทั้งหมดซึ่ง ธาเลส (Thales ก.ค.ศ. 640-545) ได้เสนอไว้ ต่อมาได้มีปรัชญาผู้ยิ่งใหญ่หลายท่านเช่น โสกราตีส (Socrates ก.ค.ศ.470-399) เพลโต (Plato ก.ค.ศ. 428-348) หรือแม้แต่อาริสโตเติล ได้มีความเห็นร่วมกันว่า หลักการแม่บทของความคิดแบบกรีกนั้น ไม่ใช่อยู่ที่ว่าความเป็นจริงคืออะไร แต่อยู่ที่ว่าเราเข้าใจความเป็นจริงอย่างไร เพราะพวกเขาสมัยนั้นเชื่อเหมือนกันทุกคนโดยสามัญสำนึกอยู่แล้วว่า ทุกสิ่งที่พวกเขาารู้โดยประสบการณ์เป็นสิ่งมีอยู่จริง (to on = the being) ซึ่งเป็นคำสามัญที่ใช้อยู่ในชีวิตประจำวันในความหมายว่า “สิ่ง” อยู่แล้วเมื่อกำหนดได้แล้วจึงค่อยกำหนดว่ามีความเป็นจริงอะไรอยู่เบื้องหลังอีกหรือไม่ ถ้ามีมันคืออะไรเมื่อใช้วิธีคิดที่ถูกต้องแล้ว ความรู้ก็จะเพิ่มได้เรื่อย ๆ จนกว่าจะสมบูรณ์ นักปรัชญากรีกได้มีความเชื่อร่วมกันว่า (กิริติ บุญเจือ, 2546ข: 103-104) การเรียนรู้ถูกต้องจะช่วยให้สมองได้ความจริงถูกต้องเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ความเห็นแตกต่างยังมีอยู่เพราะไม่มีใครรู้หมด การรู้ไม่หมดทำให้ต้องเดาต่อความแตกต่างจึงอาจจะมาจากความรู้ที่มีอยู่ยังไม่ถูกต้องตามเกณฑ์ หรือการเดายังไม่แม่นยำหรือยังรู้ไม่หมด การวิภาษวิธี (dialectic) จะขัดเกลากันและกันให้ได้ความจริงตรงกับความเป็นจริงเร็วขึ้น ดังนั้น การให้เหตุผลจึงได้แก่การจัดระบบให้ความรู้และฝึกฝนอย่างมีประสิทธิภาพของกระบวนการพัฒนาการตื่นรู้ของมนุษยชาติ ดังตัวอย่างของโสกราตีสที่ให้หลักการว่า คุณธรรม คือ ความรู้ (virtue is knowledge) ท่านได้อธิบายว่า ผู้มีความรู้จริงย่อมจะไม่ทำผิดต่อความรู้ของตน จากหลักการนี้แสดงว่า ความรู้เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างคามยิ่งใหญ่ของมวลมนุษยชาติ นักปราชญ์ต่างเห็นความสำคัญของความรู้และชี้ชัดว่ามนุษย์จำเป็นต้องมีความรู้ ต่อมาในยุคกลาง ฟรานซิส เบคอน (Francis Bacon, 1561-1625) เป็นหนึ่งในผู้สถาปนาระบบเครือข่ายซึ่งบุกเบิกกระบวนการตรรกศาสตร์นวยุคเชื่อว่า ความรู้คือพลัง (knowledge is power) และสอนให้มุ่งแสวงหาความรู้ที่แน่นอนเพื่อควบคุมธรรมชาติให้ตอบสนองตามความต้องการของเราเป็นเกณฑ์เพราะนั่นคือ ความรู้และพลังของมนุษย์ (อ้างใน กิริติ บุญเจือ, 2546ก : 21) ขณะที่ มิเชล ฟูก็อดต์ (Michel Foucault ค.ศ.1926-1984) ได้ยืนยันแย้งว่า ความรู้คืออำนาจ เพราะความรู้เป็นพลังของนักการเมืองที่ใช้ลวงประชาชนเพื่ออ้างอำนาจการปกครอง (อ้างใน กิริติ บุญเจือ, 2546ก: 19) การตื่นรู้ของมนุษย์จึงมีความสำคัญแตกต่างกันไปขึ้นกับพัฒนาการตามกระบวนการตรรกศาสตร์

หากย้อนกลับมามองสิ่งที่เป็นปัญหาของการตื่นรู้ อะไรคือตัวก่อกำเนิดหรือรากเหง้าของอุปสรรคของการตื่นรู้ คำตอบอาจจะมีหลากหลาย สำหรับพุทธปรัชญาแล้ว ยอมรับว่าสิ่งที่เป็นรากเหง้าของอุปสรรคของการตื่นรู้ทั้งหลายนั้นมาจากตัวอภิสถมมูล 3 อย่าง (ที.ปา. (ไทย) 11/393/291) อันประกอบด้วย 1. โลภะ ความอยากได้ ความอยากได้ของคนอื่นมาเป็นของตน อยากให้ตนมีเหมือนคนอื่น หรือมีมากกว่าผู้อื่น ความอยากมีหลายรูปแบบ ซึ่งจะก่อให้เกิดรากเหง้าของความชั่วทั้งปวง เช่น อิจฉา ความอยาก ปาปิจฉา ความอยากอย่างชั่วช้าลามก มหิจฉา ความอยากรุนแรง อภิชฌาวิสมโลภะ ความอยากได้ถึงขั้นฟุ้งเฟ้อ เมื่อไรก็ตามที่ความอยากเกิดมากขึ้น จะก่อให้เกิด

ความชั่วในตัวเอง 2. โทสะ ความคิดประทุษร้าย การอยากฆ่า การอยากทำลายผู้อื่น ความคิดประทุษร้ายเป็นรากเหง้าให้เกิดกิเลสได้หลายอย่าง เช่น ปฏิฆะ ความหงุดหงิด โกรธ ความโกรธอุปนาหะ ความผูกโกรธ พยาบาท ความคิดปองร้าย ถ้าบุคคลปล่อยให้มีโทสะมาก ผู้นั้นจะเป็นคนชั่วคนพาล และเป็นภัยต่อสังคม 3. โมหะ ความหลงไม่รู้จักจริง ความไม่รู้ไม่เข้าใจ ความมัวเมา ความประมาท เป็นรากเหง้าให้เกิดกิเลสได้ต่าง ๆ มากมาย เช่น มกขะ ลบลหู่คุณท่าน ปลาสะ ตีเสมอมานะ ถือตัว มหะ มัวเมา ปมาทะ เลินเล่อ โมหะทำให้ขาดสติ ไม่รู้ผิดชอบชั่วดี มีความร้ายแรงกว่าโลภะ และโทสะ รวมทั้งส่งเสริมให้โลภะและโทสะมีกำลังมากขึ้นอีกด้วย อุกุศลมูลทั้ง 3 อย่างนี้ได้เป็นสิ่งที่มืออยู่ในจิตใจของมนุษย์ สภาวะของมันจะทำให้เคลิบเคลิ้มหลับไหลและหลงใหลไปตามอำนาจสิ่งที่ยั่วยวนทั้งที่เป็นกิเลสทางกาย และวัตถุทางกาม หากมนุษย์กระทำตามกิเลสเหล่านั้นด้วยอำนาจแห่งโลภะ โทสะและโมหะ ย่อมนำไปสู่การทำให้เกิดปัญหาหรือความทุกข์ ประเด็นคำถามคือ จะทำอย่างไรไม่ให้อกุศลมูลครอบงำได้ แนวทางหนึ่งก็คือ ต้องทำให้มนุษย์มีการตื่นรู้ (Awakening) อะไรคือการตื่นรู้ ในกระบวนการการตื่นรู้ดังกล่าวข้างต้น ทำให้ผู้เขียนมีความสงสัยว่า บทบาทของอนาคตสามารถนำมาอธิบายเพื่อนำไปสู่กระบวนการการตื่นรู้นี้ได้หรือไม่

2. แนวคิดเกี่ยวกับการตื่นรู้

การตื่นรู้เป็นการมีสติรู้ตัว เตรียมพร้อมรับมือกับภาวะปกติใหม่ (New Normal) และสภาพการณ์ผันผวนของโลกแบบ VUCA ที่กำลังเผชิญอยู่คือ มีความผันผวน (Volatility) ความไม่แน่นอน (Uncertainty) ความสลับซับซ้อน (Complexity) และความกำกวม (Ambiguity) สูง ภาวะตื่นรู้จะเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้เรารู้เท่าทันกับความเปลี่ยนแปลง และเกิดปัญญา สามารถมุ่งสู่การสร้างความสุขทั้งต่อตนเองและผู้อื่น เป็นสิ่งที่ใช้เพื่อการปรับตัวให้พร้อมการเผชิญโลกแห่งความเป็นจริง (Real world) อย่างที่กำลังเผชิญในยุคสังคมหลังโควิด-19 (Postcovid-19) ประเวศ วสี (2565: ออนไลน์) ได้ปาฐกถาพิเศษหัวข้อ “การตื่นรู้ : อนาคตของมนุษยชาติที่กำลังผุดบังเกิด” (Awakening: The Emerging Future of Mankind) โดยใจความสรุปว่า อนาคตของมนุษยชาติไม่ใช่แบบที่พูดกันว่า ประเทศไทย 4.0 หรือเป็นสังคมดิจิทัล อนาคตของมนุษยชาติต้องไปไกลกว่านั้น เป็นสังคมแห่งการตื่นรู้ หรือ สังคมจิตสำนึกใหม่ จึงจะเกิดความลงตัวของการทำงานร่วมกันด้วยสันติ การอยู่ร่วมกันด้วยสันติ เป็นสิ่งสูงสุดของความเป็นมนุษย์ ซึ่งขณะนี้ เรายังไม่สามารถมีการอยู่ร่วมกันด้วยสันติ ที่กำลังมีวิกฤติการณ์ทั่วโลก เป็นวิกฤติการณ์ของการอยู่ร่วมกัน ระหว่างคนกับคน คนกับสิ่งแวดล้อม และไม่มีทางจะเกิดขึ้นด้วยการพัฒนาเทคโนโลยีต่าง ๆ อย่างที่พยายามพูดกัน แม้เราจะพยายามพัฒนาประชาธิปไตย พัฒนาเทคโนโลยีต่าง ๆ แต่สิ่งที่เกิดขึ้นคือ ความเหลื่อมล้ำ ความไม่เท่าเทียมกัน นำไปสู่ปัญหาต่าง ๆ รวมทั้งเกิดปัญหาทางสิ่งแวดล้อม ที่เรียกว่า เรื่องโลกร้อน นำไปสู่หายนะภัยต่าง ๆ มีความขัดแย้ง เช่น ในตะวันออกกลาง มีการก่อการร้ายสากล มีความ

ขัดแย้งระหว่างโลกตะวันตกและโลกอิสลาม และ “ป่น” ออกไปเป็นเรื่องราวต่าง ๆ สารพัด ไม่มีวิธีการอื่นจะแก้ได้ นอกจากมนุษย์เกิดจิตสำนึกใหม่ (New Consciousness) เกิดการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐาน (Transformation) สมองของมนุษย์มีศักยภาพที่ตรงนี้ และรอให้ใช้มาประมาณสองแสนปีแล้ว แต่การเรียนรู้ต่าง ๆ ในปัจจุบันไปไม่ถึงการใช้ศักยภาพสูงสุดของความเป็นมนุษย์ที่กำลังผุดบังเกิดเห็นชัดเจน เป็นกระแสใหญ่ (Megatrends) ที่กำลังเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ คือ การเกิดขึ้นของจิตสำนึกใหม่ หรือจะเรียกว่า การตื่นรู้ก็ได้ อันจะนำไปสู่การอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขในที่สุด เพราะฉะนั้น เราไม่ควรมองเฉพาะสิ่งที่พูดกันว่า ประเทศไทย 4.0 ควรจะมองเลยไปให้ไกล การตื่นรู้จึงเป็นเรื่องสำคัญที่สุดของความเป็นมนุษย์

สาระัตถะของการตื่นรู้ สามารถสรุปได้ ดังนี้

1. “การตื่นรู้” เป็นประสบการณ์ไม่ใช่วิชาการหรือการคิดคำนวณ ต้องประสบเอง ต้องรู้เอง ประสบการณ์มีความสำคัญเพราะเป็นของจริง

2. มนุษย์บางคนเกิดประสบการณ์แปลกประหลาดขึ้นในตัวเอง คือ เกิดความแจ่มแจ้งเบาเนื้อเบาตัว มีปีติสุขอย่างลึกล้ำ ซาบซ่านทั่วสรรพางค์กาย ประสบความงามทุกทิศทุกทาง เกิดมิตรภาพอันไพศาลต่อคนทั้งหมดและสรรพสิ่ง ความมหัศจรรย์ในตัวเองเช่นนี้ ไม่รู้จะเรียกว่าอะไร เป็นประสบการณ์ที่เกิดขึ้นจริง อาจเรียกว่า สภาวะอันเป็นทิพย์ การเข้าถึงพระผู้เป็นเจ้า การเข้าถึงปรมาตมัน การตื่นรู้ การเข้าถึงสิ่งสูงสุด คือ ความจริง ความดี ความงาม การเข้าถึงความว่างจากตัวตน

3. ธรรมชาติมี 2 อย่าง คือ ธรรมชาติอันไม่ปรุงแต่ง สงบ เป็นอนันตกาล ต่อมาเอกภพเริ่มต้นขึ้นเมื่อเกิด Big Bang เมื่อประมาณ 6 พันล้านปี เกิดจักรวาล เกิดดวงดาว ดวงอาทิตย์ ธรรมชาติเกิดการปรุงแต่ง เกิดเป็นต้นไม้ เป็นสัตว์ เป็นมนุษย์ เป็นอะไรต่าง ๆ ธรรมชาติที่ปรุงแต่ง ภาษาบาลีเรียกว่า สังขาร เป็นเบญจขันธ์ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) เกิดความคิดปรุงแต่ง เข้าไม่ถึงธรรมชาติที่แท้จริง จะจมอยู่ในความคิด ถูกความคิดบีบคั้น ไม่เป็นอิสระ ถ้าจิตสงบ จะไปสัมผัสความจริงตามธรรมชาติ เกิดการตื่นรู้ รู้ความจริง

จากแนวความคิดการตื่นรู้ข้างต้น จะเห็นได้ว่า มีความเชื่อมโยงกับหลักการทางพุทธปรัชญา โดยเฉพาะหลักอนัตตาในพุทธอภิปรัชญา กระบวนการสร้างปัญญาในพุทธญาณวิทยาและที่สำคัญนำไปสู่การลงมือสู่การพัฒนาด้วยแนวทางพุทธจริยศาสตร์ โดยการตื่นรู้ด้วยการมีสติ การพัฒนาตนด้วยการแสดงออกต่อเพื่อนร่วมทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตายอย่างมีความเมตตากรุณา ผู้เขียนจะขออภิปรายพุทธอภิปรัชญาในอนัตตา ในฐานะความเข้าใจพื้นฐานของจักรวาลและมารวมลงที่สถานะความเป็นตัวตนเพื่อเป็นรากฐานการตื่นรู้ในการถอนโมหะ

3. ความเข้าใจความเป็นเหตุเป็นผลของอนัตตาในหลักไตรลักษณ์

พุทธอภิปรัชญาว่าด้วยอนัตตาเป็นหลักการสำคัญสูงสุดที่จะพัฒนาการตื่นรู้ของมนุษย์ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสกับโมฆราชมาณพ (ขุ.สุ. (ไทย) 25/1126/591) ว่า “ดูก่อนโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า ถอนความเห็นว่ามีตัวตนเสีย พึงข้ามพ้นมัจจุราชได้ด้วยอุบายอย่างนี้” จากหลักการนี้ แสดงถึงในแง่หลักสัจธรรมที่ว่า สรรพสิ่งไร้แก่นแท้ของตัวตน และในแง่ศาสนธรรมที่ว่า รับรู้โลกนี้โดยความเป็นอนัตตา คือ ปราศจากการยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นเรา เป็นของเรา และเป็นตัวตนของเรา การตื่นรู้ด้วยแนวทางอนัตตานี้จะนำไปสู่อิสระสุขให้แก่ตนเอง และสันติสุข ประโยชน์สุขในการอยู่ร่วมกันกับเพื่อนมนุษย์ชาติ

ในธรรมนูญามสูตร (อัง.ติก. (ไทย) 20/1062/368) ได้มีพุทธพจน์ว่า สพเพ ธมฺมา อนตฺตา สรรพสิ่งเป็นอนัตตา ตามหลักความคิดพื้นฐานและเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพุทธอภิปรัชญานี้ให้คำตอบสุดท้ายว่า ไม่มีสิ่งใด ๆ ที่มีตัวตน ที่คงอยู่ ข้อสรุปนี้เหมือนกำลังจะบอกว่า ย่อมไม่มีสิ่งใดที่จะคงเป็นความมีอยู่จริง ไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นสสารหรือวิญญาณก็ตาม หรือแม้แต่ธรรมชาติที่ปราศจากการปรุงแต่ง อย่างเช่น พระนิพพาน กล่าวได้ว่า หลักอนัตตานี้เป็นหลักสัจธรรมที่สำคัญยิ่งของพุทธปรัชญา ประการแรกสุด เป็นการแสดงถึงความจริงทางอภิปรัชญาที่ยิ่งใหญ่ เป็นการล้มล้างระบบความเชื่อทั้งหมดที่เคยมีมา เพราะหลักอภิปรัชญาโดยทั่วไปมุ่งไปที่การแสวงหาความมีอยู่พื้นฐาน ในฐานะเป็นสิ่งสัมบูรณ์ (The Absolute) ของจักรวาล แต่หลักอนัตตาเริ่มต้นด้วยการปฏิเสธความมีตัวตนของสรรพสิ่ง ประการที่สอง เป็นหลักที่ก่อผลในเชิงปฏิบัติ อันเป็นการรับรู้โลกนี้โดยปราศจากอัตตา ในประการหลังนี้ หลักอนัตตาได้แปรเปลี่ยนตัวเองเป็นหลักการไม่ยึดมั่น หรือภายใต้หลักการที่ว่า “นั่นไม่ใช่เรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา” (สัง.สพ. (ไทย) 18/1/1)

อนัตตตาหรืออนัตตลักษณะ (Soullessness) หมายถึง ไม่มีตัวตนที่แท้จริงในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถของอนัตตตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าอนัตตตาโดยความหมายว่าหาแก่นสารมิได้” (ขุ.ป. (ไทย) 31/79/27) ที่ว่า หาแก่นสารมิได้ ก็คือ ไม่มีสสาร ไม่มีแก่นหรือไม่มีแก่น หมายความว่าไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยั่งยืนคงตัวอยู่ตลอดไป โดยความหมายคือไม่มีตัวตน คัมภีร์อรรถกถา ปฐมปาราชิกวรรณา แสดงความหมายของอนัตตตาว่า “ชื่อว่าอนัตตตาโดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ” (ขุ.สุ. (ไทย) 47/983) นั้นหมายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงปรากฏเป็นไปโดยอาการต่าง ๆ เมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้วหาใช่มีตัวแท้ตัวจริงที่คงที่คงตัวไม่ ที่เรียกชื่อกันอย่างนั้นอย่างนี้เป็นแต่เพียงกระบวนการหรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรมที่เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลายไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันทั้งภายในกระบวนการที่กำหนดแยกกว่าเป็นกระบวนการหนึ่ง ๆ และระหว่างกระบวนการ

ธรรมต่างกระบวนการทั้งหลาย ต่างดำเนินไปเรื่อย ๆ ทั้งนี้ จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไรก็สุดแต่องค์ประกอบและความเป็นเหตุปัจจัยแก่กันเป็นเรื่องที่สำเร็จเสร็จสิ้นครบกระบวนการ เช่น คน รถ แมว มด หมา บ้าน ชื่อเหล่านั้น เป็นคำเรียกขานที่สมมติกันขึ้น เพื่อสะดวกในการสื่อสาร ให้อำนาจที่แท้จริงไม่ ถ้ายกส่วนประกอบทั้งหลายออกจากกัน ก็เป็นเพียงแต่ละหน่วยที่เรียกชื่อเฉพาะอีกอย่างหนึ่ง เมื่อแยกย่อยละเอียดลงไปอีก ก็จะไม่พบสิ่งที่เคยสมมติกันไว้ในองค์ประกอบรวมแต่เดิมแม้แต่น้อยเลย ความหมายของอนัตตาทาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุปัจจัย วางเปล่าจากตัวตนที่เป็นแก่นอันยืนยงคงตัว ปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลใด ๆ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2556)

4. บทบาทของอดีตตาในกระบวนการพัฒนาการตื่นรู้

จากความเป็นเหตุเป็นผลของอนัตตาในหลักไตรลักษณ์ข้างต้น สามารถทำให้เห็นบทบาทของอนัตตาในกระบวนการพัฒนาการตื่นรู้โดยผู้เขียนขอแยกเป็น 2 ระดับ คือ 1. บทบาทอนัตตาในฐานะเป็นตัวสังขธรรม และ 2. บทบาทอนัตตาในฐานะเป็นตัวศาสนธรรม ดังต่อไปนี้

4.1 บทบาทอนัตตาในฐานะเป็นตัวสังขธรรม

การตื่นรู้ในฐานะเป็นตัวสังขธรรมนี้ เป็นการแยกให้เห็นความจริงที่เป็นปรมาตถสังขและความจริงที่เป็นสมมติสังข โดยเริ่มจากความเข้าใจความหมายของอนัตตาที่ว่า ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่ตัวใจตน หรือไม่มีตัวตน อย่างเป็นแก่นสาระแท้จริง ตัวตนเป็นเพียงกลุ่มก้อน (ขณะ) กล่าวคือ มีตัวตนแต่ตัวตนนั้นไม่มีแก่นสาระถาวรอย่างแท้จริง ตัวตนที่เห็น หรือความรู้สึกว่าเป็นตัวตนที่ผัสสะได้ด้วยอายตนะใด ๆ ก็ตามนั้น ล้วนเป็นเพียงกลุ่มก้อนหรือมวลรวมหรือก้อน (ขณะ) ของเหตุต่าง ๆ ที่มาเป็นปัจจัยกัน หรือมาประชุมกันขึ้นนั่นเอง ถ้ามองว่า ตัวตนนั้น ๆ มีอยู่จริงหรือไม่ แท้จริงตัวตนนั้น ๆ อิงหรือขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งกันขึ้นมานั้น ๆ จึงไม่ได้อิงหรือขึ้นกับตัวตนที่หมายถึง “ของเราเอง ของตนเอง” เมื่อมองอย่างนี้ จึงไม่มีใครเป็นเจ้าของอย่างแท้จริง แม้แต่ตัวเราเองซึ่งไม่สามารถควบคุมบังคับบัญชาให้เป็นไปในอำนาจที่ตัวเราต้องการหรือปรารถนานั้นได้ มันเป็นไปตามสภาพที่มันเป็น ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้เป็นสภาวะแห่งปรมาตถสังข เพราะไม่มีตัวไม่มีตนหรือไม่ใช่ตัวใจตน เพราะแม้ในสภาวะที่มีตัวตนหรือแสดงราวกับว่าเป็นตัวตนอยู่นั้น ก็ล้วนเป็นเพียงขณะ กล่าวคือ เป็นเพียงภาพเป็นมายาของความเป็นกลุ่ม เป็นก้อน เป็นมวลเดียวกัน เป็นเนื้อเดียวกัน เป็นชิ้นเดียวเท่านั้นเอง กล่าวคือ จึงทำให้เรามองไม่เห็นความเกิดขึ้นมา แต่การที่มีเหตุ หรือสิ่งต่าง ๆ ที่มาประชุมปรุงแต่งประกอบกันหรือเป็นปัจจัยกันขึ้นนั่นเอง ที่ทำให้เกิดการรวมเป็นกลุ่มเป็นก้อนเป็นตัวเป็นตน แต่ล้วนเป็นมายา กล่าวคือ เป็นได้เพียงชั่วขณะหนึ่ง ๆ เท่านั้น ซึ่งเพียงแลดูประหนึ่งว่าเป็นมวลรวม หรือสิ่ง ๆ เดียวอย่างแท้จริง แต่ตามความเป็นจริงอย่างยิ่งหรือระดับปรมาตถสังขยังคงล้วนเป็นเพียงก้อนกลุ่มที่เกิดขึ้นแต่เหตุปัจจัยประกอบกันขึ้นเพียงชั่วขณะระยะหนึ่ง ๆ เท่านั้น

จึงไม่ใช่ตัวตนกลุ่มก้อนแท้จริงถาวร ยังเป็นตัวตนที่เป็นเพียงโดยสมมติ หรือที่เรียกกันว่าโดยสมมติ สัจจะ ดังเช่น ตัวตนของผู้เขียนนี้ ตัวตนร่างกายของท่าน ที่เป็นเพียงกลุ่มก้อนร่างกายหรือตัวตนให้ แลเห็นกันอยู่นี้ ต่างล้วนเกิดแต่การประกอบกัน หรือเกิดจากเหตุปัจจัยของเบญจขันธ์ที่ได้มาประชุม ประชุมแต่งกันขึ้นในช่วงขณะเพียงระยะหนึ่ง ๆ เท่านั้นเอง จึงไม่ใช่มวล หรือสิ่ง ๆ เดียวกันอย่างแท้จริง ถาวรอีกด้วย แต่เกิดแรงบีบเค้นปรุงแต่งขึ้นมา เมื่อแรงเหล่านั้น หมดกำลังลงในที่สุด สิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นก็พยายามคืนสู่สภาพเดิม ๆ ของมันโดยธรรมหรือธรรมชาติ (ประเวศ อินทองปาน, 2553: 175-176)

ในกระบวนการการพัฒนาตื่นรู้ในความเข้าใจความไม่มีตัวตน ไม่ใช่ตัวตัวตน ไม่ใช่ของ ตัวของตนหรือไม่มีตัวมีตนนี้ ทั้ง ๆ ที่อาจผัสสะหรือแลเห็นตัวตนอยู่ อันจักเป็นการมองเห็นได้ด้วย ปัญญาจักขุเท่านั้น ตัวตนหรือธรรมทั้งมวลล้วนเป็นตัวตนของเหตุที่มาเป็นปัจจัยกัน จึงล้วนไม่ใช่ ตัวตัวตน ที่หมายถึงเราหรือของเราสิ่งทั้งปวงนั้นจึงไม่ใช่เรา เราจึงไม่ใช่ นั่น นั่นจึงไม่ใช่ตัวตัวตนของเรา อย่างแท้จริง (พุทธทาสภิกขุ, 2560) นั่นคือ ตัวตนของตนนั้นไม่ใช่ตัวตัวตนแท้จริงเป็นเพียง การประชุมปรุงแต่งกันชั่วคราวของเหตุปัจจัยต่าง ๆ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา อันเป็นไปทั้ง สังขตธรรมและอสังขตธรรม การตื่นรู้ในสังขตธรรมให้เห็นว่าธรรมชาติหรือธรรม (สิ่ง) ที่เกิดขึ้นมา จากมีเหตุปัจจัยมาประชุมปรุงแต่งกันเกิดขึ้น หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าสังขารนั่นเอง เช่น รูปขันธ์หรือ ตัวตน เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จิต ความคิด การพูด การกระทำสิ่งของ วัตถุ ธาตุต่างๆ ที่แม้แต่ อะตอมๆ หนึ่งในของ วัตถุธาตุทุกชนิดเพราะต่างล้วนเกิดขึ้นมาแต่เหตุปัจจัยปรุงแต่งของเหล่า อิเล็กตรอน ที่ล้วนต้องมีอาการแปรปรวนแสดงความไม่เที่ยงด้วยอาการการวิงวอนเวียนไปโดยรอบ ๆ ตัวเองและเหล่าโปรตอนและนิวตรอน โดยไม่เคยหยุดหย่อน ฯลฯ อันพึงมีข้อยกเว้นแต่เพียง อสังขตธรรม คือธรรม (สิ่ง) ที่ไม่ได้เกิดแต่เหตุปัจจัยปรุงแต่งเท่านั้นเองคือ บรรดาสภาวะธรรม ดังเช่น พระนิพพานฯ ขอยกตัวอย่างสังขตธรรม เช่น ข้าวผัด ก็เป็นสังขาร เกิดแต่เหตุอันมี ข้าว น้ำมัน เนื้อต่าง ๆ ไข่ กระทียม กรรมหรือผู้ลงมือกระทำ ฯลฯ มาเป็นปัจจัยปรุงแต่งกันขึ้นนั่นเอง แก้วอิ ก็เป็นสังขาร เพราะเกิดแต่การปรุงแต่งขึ้นของเหตุปัจจัย ดังเช่น ไม้ ตะปู กาว ผู้กระทำ เลื่อย สิว ค้อน ฯลฯ และถ้าพิจารณาโดยแยกคาก็จะเห็นอีกว่า เหตุต่าง ๆ ที่มาประชุมกันเหล่านี้ เช่น ไม้ ตะปู กาว เลื่อย สิว ฯลฯ เหล่านี้ทั้งปวงก็ล้วนเป็นสังขารอีกด้วยเช่นกัน ดังนั้น สิ่งต่าง ๆ ที่เราผัสสะ โดยอายตนะทางใดทางหนึ่งก็ตามที่ ร่ำรวย-ยากจนเงินทอง ดี-ชั่ว สุข-ทุกข์ โกรธ-เกลียด ชอบ-ชัง บาป-บุญ สวย-อัปลักษณ์ หอม-เหม็น ฯลฯ ก็ล้วนเป็นสังขารที่ปรุงแต่งขึ้นทั้งสิ้น ส่วนอสังขตธรรม นั้นเป็นธรรมหรือธรรมชาติ ชนิดที่ยังไม่ได้มีการปรุงแต่งกันขึ้น จึงหมายถึง กระบวนธรรมหรือ สภาวะธรรมของเหล่าธรรมชาติที่ยังไม่ได้ถูกปรุงแต่งขึ้นนั่นเอง เช่น นิพพานธรรม สภาวะธรรมของฝน สภาวะธรรมของโลก สภาวะธรรมของพระอาทิตย์ สภาวะธรรมของ ชีวิต... กล่าวคือ สภาวะธรรมหรือ ธรรมชาติล้วน ๆ ทั้งหลายทั้งปวงที่ยังไม่เกิดปรากฏการณ์ขึ้นนั่นเอง จึงไม่ใช่แต่พระนิพพานเท่านั้น

จึงกล่าวสรุปได้ดังนี้ว่า สังขารหรือสังขตธรรม เป็นสิ่งที่เกิดแต่เหตุปัจจัยปรุงแต่งกันขึ้น แต่ถ้าแม้มีตัวมีตน ก็ไม่ใช่ตัวใช่ตนที่เป็นแก่นอย่างแท้จริง เพราะความเป็นสูญ หรือดับสูญสลายไปเป็นที่สุด อสังขตธรรม เป็นกระบวนการ หรือสภาวะธรรม หรือธรรมชาติที่เป็นไปเยี่ยงนี้เอง แต่ยังไม่ได้ปรุงแต่งกันขึ้น จึงย่อมไม่มีตัวไม่มีตน หรือมีสภาวะเป็นสูญโดยสภาวะของมันอยู่แล้ว

กระบวนการการตื่นรู้ในสรรพสิ่งเป็นอนัตตานี้ ประเวศ อินทองปาน (2553: 178-180) ได้ยกตัวอย่างเงา ถ้าถามว่ามีเงาไหม ก็ต้องตอบกันว่ามี ก็เพราะเห็นกันอยู่อย่างตำตาดำใจ ซึ่งถึงจะมีก็จริงอยู่ แต่ก็อยู่ในสภาวะอนัตตาที่ไม่มีตัวตน ไม่มีตัว ไม่มีตน ไม่เป็นแก่นอย่างแท้จริง เป็นไปตามกฎ พระไตรลักษณ์อีกนั่นเอง เพราะเงาทั้งปวงล้วนเกิดขึ้นมาแต่เหตุต่าง ๆ มาเป็นปัจจัยกัน หรือเป็นไปตามปฏิจจสมุปบันธธรรม กล่าวคือ เมื่อมีเหตุมาเป็นปัจจัยกันก็เกิดขึ้น เมื่อเหตุดับไปเงาก็ดับไปเงา นั่นก็ไม่มีในวัตถุที่บดแสง เงา นั่นก็ไม่มีในแสงหรือแสงแดด และเงา นั่นก็ไม่มีในพื้นที่รับแสง แต่เมื่อเหตุทั้ง 3 มาเป็นปัจจัยแก่กันและกัน กล่าวคือ เมื่อวัตถุที่บดแสง มาบังกันแสง ตกกระทบบนพื้นที่รับแสง ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สิ่งที่ถูกเหตุดังกล่าวปรุงแต่งขึ้น ที่เรียกกันว่า เงาขึ้น ซึ่งเกิดขึ้นและเป็นไปตามธรรมหรือธรรมชาติเช่นนี้เองเป็นธรรมดา กล่าวคือ เมื่อเหตุปัจจัยแล้วจะไปห้ามไม่ให้เกิดไม่ห้ามก็ไม่ได้ โยนิโสมนสิการโดยแยกคายต่อไปก็จะพบว่า เมื่อเหตุต่าง ๆ คือวัตถุที่บดแสง แสง พื้นที่รับแสง ที่เป็นเหตุมาเป็นปัจจัยแก่กันและกันชั่วขณะหรือในระยะหนึ่งเท่านั้น เมื่อเหตุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีอาการแปรปรวนอันใด หรือดับหรือสูญไป เช่น แสง หรือวัตถุที่บดแสง หรือพื้นที่รับแสงก็ตาม เงาที่เกิดขึ้นมานั้นย่อมต้องเกิดอาการไม่เที่ยง แปรปรวนหรือดับไปตามเหตุนั้น ๆ ด้วย อันเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบันธธรรม เงาเป็นผลเกิดการปรุงแต่งเป็นสังขาร จึงย่อมต้องมีการแปรปรวน หรือแม้แต่การเกิดดับ ๆ ๆ...เป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังกล่าว ภายใต้อินจัจ ทุกข์ อนัตตา ไม่เที่ยงแปรปรวน จึงทนอยู่ไม่ได้และดับไปเป็นที่สุด ไม่มี ตัวตนแท้จริง ทั้ง ๆ ที่เห็นตัวตนอยู่ สังขารทั้งหลายก็เป็นไปในลักษณะเดียวกัน จึงก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้ไปอยากในสังขารด้วยตัณหา หรือผู้ไปยึดสังขารว่าเป็นของตนด้วยอุปาทาน เมื่อเห็นเงา พึงนำเงามาพิจารณาโดยแยกคายเสมอ ๆ ว่าเป็นสังขารสิ่งที่ถูกเหตุปัจจัย ปรุงแต่งขึ้นชนิดหนึ่งดังกล่าวข้างต้น จึงต้องเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ เกิดแต่เหตุมาเป็นปัจจัย มาเนื่องสัมพันธ์กัน ชั่วขณะหรือระยะหนึ่งเท่านั้น กล่าวคือ เมื่อมีเหตุมาเป็นปัจจัยกันก็เกิดขึ้นเป็นธรรมดา จึงมีความไม่เที่ยง คงทนอยู่ไม่ได้ ต้องดับไปเป็นที่สุด และเป็นอนัตตาไม่เป็นแก่นอย่างแท้จริง เพราะคงทนอยู่ไม่ได้ และควบคุมบังคับบัญชาไม่ได้ตามใจปรารถนา ล้วนเกิดขึ้นและเป็นไปตามหลักเหตุและผลที่ปัจจัยตา หรือหลักปฏิจจสมุปบันธธรรม สังขารทั้งปวงจึงก่อทุกข์ถ้าไปอยากหรือไม่อยากด้วยตัณหาหรือยึดไว้ว่าเป็นของตนด้วย อุปาทาน ก็เนื่องมาจากการเสื่อม การแปรเป็นอื่น การสูญเสีย ตลอดจนความอาลัยความอาวรณ์ ความคำนึงถึงต่าง ๆ อันเป็นอาสวะกิเลส

เมื่อกล่าวถึงเงาในฐานะอสังขตธรรม กล่าวคือ สภาวะธรรมหรือธรรมหรือธรรมชาติของการเกิดขึ้นของเงา กล่าวคือ ถ้าเมื่อใดที่มีสภาวะของเหตุปัจจัยดังกล่าวข้างต้นขึ้น ย่อมต้องเกิดสังขารสิ่งปรุงแต่งของเงาขึ้นเป็นธรรมดา ไม่เป็นอื่นไปได้ กล่าวได้ว่า เทียงอย่างยิ่งหรือเป็นจริง เป็นอย่างยิ่ง สภาวะธรรมนี้คงทนเที่ยงนี้อยู่ในทุกกาล (อกาลิโก) แต่ก็เป็นอนัตตา กล่าวคือ เป็นเพียงธรรมหรือสภาวะธรรม อันยังไม่ได้เกิดปรากฏการณ์ของความเป็นเหตุปัจจัยจนเป็นตัวตนขึ้น โยนิโสมนสิการโดยแยกคาย ก็จะได้ความรู้ความเข้าใจต่อไปว่า สังขตธรรม (สังขาร) แสดงสภาพที่มีตัวมีตน และสภาพที่ไม่มีตัวมีตน แต่ก็ต่างล้วนเป็นอนัตตา คือ ความที่ไม่มีเป็นแก่นหรือสาระอย่างแท้จริง เพราะแม้ในสภาวะที่มีตัวตนนั้นก็เข้าไปแบบไม่ถาวรนั่นเองมีเพียงขณะที่เหตุปัจจัยยังประชุมหรือเป็นปัจจัยกันอยู่ ดังนั้น เมื่อกล่าวอย่างปรมาตฺตามเป็นจริงอย่างที่สุด จึงต้องกล่าวว่าไม่มีตัวไม่มีตนแท้จริง

4.2 บทบาทอนัตตาในฐานะเป็นตัวศาสนธรรม

จากบทบาทของอนัตตาในฐานะสังขธรรมข้างต้นได้ยืนยันให้เห็นแล้วว่า พุทธอภิปรัชญาในความเป็นอนัตตานั้น (1) เป็นของศุนย์ โดยไม่อยู่ในอำนาจ เป็นเพียงการประชุมเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อย วางเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่าง ๆ เป็นสภาพธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพัง แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์และอิงอาศัยอยู่กับสิ่งอื่น (2) เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของของใครอย่างแท้จริง (3) ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใคร ๆ (4) โดยสภาวะของมันเองก็แย้งหรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอัตตา (พระมหาอุทัย ญาณธโร, 2539: 36) เหตุผลทางสังขธรรมที่ยืนยันว่า สรรพสิ่งไม่มีตัวตน ซึ่งสิ่งนี้นำไปสู่ข้อสรุปทางศาสนธรรมที่อาจเห็นได้ง่ายกว่าและสามารถเห็นได้ชัดเจนจากการปฏิบัติของเราเอง อย่างไรก็ตาม อนัตตาในแง่ศาสนธรรมมุ่งเน้นไปที่หลักการของการไม่ยึดมั่นถือมั่น ด้วยการไม่ควรเข้าไปถือมั่นสิ่งใด ๆ หรือที่เป็นหลักการของการรับรู้โลกนี้ด้วยความว่าง ในประเด็นนี้ ผู้เขียนขอขยายความว่า ความหมายของการไม่ยึดมั่นถือมั่นไม่ใช่เกิดเพราะเราเลือกทางที่จะทำให้ไม่ยึดมั่น แต่ในความเป็นจริงเป็นเพราะธรรมชาติของสรรพสิ่งเป็นเช่นนั้น แม้ว่าสิ่งนั้นจะมีอยู่ก็ตาม ความหมายของการไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้จึงเกิดมาจากรากฐานทางอภิปรัชญาที่เกิดจากการตื่นรู้อย่างแท้จริง เพราะไม่มีสิ่งใดที่เราจะยึดมั่นถือมั่นได้อย่างแท้จริง ความไม่ยึดมั่นถือมั่นจึงไม่ใช่เกิดจากการที่เราไม่ต้องการให้ยึดมั่น แต่เพราะความยึดมั่นของเราขัดแย้งกับสังขธรรมของการอ้างว่าเป็นของเรา ในกรณีนี้ ถ้าเราจะยึดมั่นความมีอยู่พื้นฐานทางพุทธอภิปรัชญาว่าเป็นอัตตา การยึดของเราก็เป็นสิ่งเหลวไหลอยู่ดี เพราะอัตตาเช่นนั้น มีค่าเท่ากับการไม่มีอัตตา (สุนทร ฌ รังษี, 2543)

ในแง่ศาสนธรรม อนัตตาเป็นหลักการที่ทำให้มนุษย์ได้ตื่นรู้เห็นสิ่งที่มีความทุกข์เกิดขึ้นเพียงเพราะการเข้าไปยึดในสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นของเรา กล่าวได้ว่า อัตตาจึงเป็นการเริ่มของคำว่า

เรา และของเรา คำว่า เรา เป็นเพียงสมมติบัญญัติที่ไม่มีความเป็นจริง คำว่า เรา จึงเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการผลิตความบีบคั้นและความทุกข์ ทางออกจากความเป็นเราด้วยการรับรู้โลกด้วยความว่าง ไม่ใช่การหมกมุ่นและปล่อยปลงละเลยหรือไม่รับผิดชอบใด ๆ แต่เป็นการรับรู้ด้วยการตื่นรู้และมองเห็นตนเป็นส่วนหนึ่งของโลกนี้อย่างมีปัญญา ด้วยการตื่นรู้เท่าทันสภาวะของตนในแต่ละขณะ การตื่นรู้ในความรับผิดชอบในสิ่งที่ตนเป็นส่วนหนึ่งของสิ่งนั้น นับแต่หน้าที่ที่ต้องปฏิบัติต่อครอบครัว ชุมชน สังคม และสภาพสิ่งแวดล้อมในฐานะกระบวนการของธรรมชาติร่วมกันด้วยการดำรงตนอยู่ด้วยความว่างซึ่งมี 4 หลักการ (พระมหาอุทัย ญาณธโร, 2539: 39) คือ (1) รับรู้โลกนี้ และสรรพสิ่ง โดยที่ไม่มี “เรา” เข้าไปเกี่ยวข้อง ความเป็นไปของโลกจึงเป็นไปตามกระแสที่มันเป็น โดยการรับรู้ “ตัวเรา” ในฐานะเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของจักรวาล (2) การดำรงตนและเชื่อมสัมพันธ์กับสิ่งรอบข้างอย่างรู้เท่าทัน (3) กระทำให้เหมาะสมกับเหตุผลที่มันเกิดขึ้น (4) ดำรงอยู่ด้วยการรู้และเข้าใจวิถีสรรพสิ่ง ไม่ใช่จากการยึดและสร้างสรรค์ของเรา สิ่งทั้งหมดนี้ ผู้เขียนมองว่า บทบาทของอนัตตาเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งที่จะทำให้เกิดพื้นฐานของกระบวนการพัฒนาการตื่นรู้ และนั่นคือ ความเป็นพุทธะที่เกิดขึ้นในแต่ละบุคคลและอิสสรสุขอย่างแท้จริง

5. บทสรุป

จากประเด็นคำถามที่ว่า บทบาทของอนัตตาสามารถนำมาอธิบายเพื่อนำไปสู่กระบวนการการตื่นรู้มันได้หรือไม่ นั้น ได้พบว่า อนัตตาเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเพื่อให้พิจารณาหรือวิปัสสนา ให้เกิดสัมมาญาณ ความเข้าใจหยั่งรู้อย่างแจ่มแจ้งในสังขารทั้งปวงอย่างถึงที่สุด (ปรมาตถ์) จนเกิดนิพพิทาญาณ กล่าวคือ เกิดปัญญาจากการไปตื่นรู้เห็นตามความเป็นจริงในการถอนรากถอนโคนของอวิชชา จึงเกิดความเบื่อหน่าย เกิดความคลายกำหนด ไม่อยากด้วยตัณหาในสังขารหรือสิ่งต่าง ๆ หรือไม่ยึดไว้ด้วยอุปาทานในสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นตัวตน หรือของตัวของตนอย่างยึดมั่นถือมั่นด้วยกิเลส หรือให้คลายจากการยึดอยากลงเสียบ้าง เมื่อเล็งเห็นว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงอันหมายถึงสังขาร ล้วนมีความไม่เที่ยงเป็นธรรมดา เป็นทุกข์เพราะความคงทนอยู่ไม่ได้ (ทุกขัง) เป็นธรรมดาดังนั้น เมื่อไปอยากด้วยตัณหาหรือไปยึดด้วยอุปาทาน ย่อมเป็นทุกข์ อุปาทานอันเรารื้อนเผาผลาญทั้งกายและใจ และแม้จะสมหวังตั้งใจปรารถนาในบางครั้งก็ตามที ก็ยังให้เกิดทุกข์ขึ้นเป็นที่สุดอยู่นั่นเอง เพราะอัสวะกิเลส จึงล้วนเกิดขึ้นเป็นไปตามปฏิจจสมุปปาท นอกจากนั้นแล้วยังไม่มีตัวไม่มีตนที่ถาวร เป็นแก่นแท้จริงให้ควบคุมบังคับเป็นธรรมดา กล่าวคือ ถ้าในสภาวะมีตัวตนขณะนั้นก็ล้วนไม่เที่ยงคงทนอยู่ไม่ได้อย่างแท้จริง เพราะเกิดแต่เหตุปัจจัยมาประชุมปรุงแต่งกันระยะหนึ่งเท่านั้น เมื่อเหตุปัจจัย เหล่านั้นมีอาการแปรปรวนด้วยอาการใด ๆ สังขารเหล่านั้นจึงย่อมต้องแปรปรวนดับไปตามเหตุปัจจัยเหล่านั้นเช่นกัน ยิ่งในอสังขตธรรมอันเป็นเพียงสภาวะหรือสภาวะธรรมไม่มีตัวไม่มีตนอยู่แล้ว เมื่อไปอยากไปยึดไปควบคุมในอสังขตธรรมเหล่านั้น ซึ่งไม่มีตัวไม่มีตนให้บังคับ

บัญชาได้ จึงยอมไม่มีทางสมปรารถนาจึงยังไม่สามารถไปควบคุมบังคับบัญชาให้เป็นไปตามปรารถนาได้ เมื่อไปยึดหรืออยากจึงเป็นทุกข์ในที่สุดอยู่ร่ำไป ในทางกลับกัน หากได้เข้าใจอนัตตาทั้งในฐานะที่เป็นสังขารและเป็นศาสนธรรมแล้ว บทบาทของอนัตตาจึงเป็นหัวใจสำคัญในกระบวนการพัฒนาการตื่นรู้ได้อย่างแท้จริง

รายการอ้างอิง

- กิริติ บุญเจือ. (2546ก). *เริ่มรู้จักปรัชญา เล่ม 1 ในชุด ปรัชญาและศาสนาเซนต์จอห์น*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น.
- _____. (2546ข). *ย้อนอ่านปรัชญาโบราณของมนุษยชาติ เล่ม 2 ในชุด ปรัชญาและศาสนาเซนต์จอห์น*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น.
- ประเวศ วสี. (2565) *การตื่นรู้*. สืบค้นเมื่อ 2 เมษายน 2565. จาก www.ruchareka.wordpress.com/tag/
- ประเวศ อินทองปาน. (2553). *พุทธปรัชญาในพระไตรปิฎก*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร. สำนักส่งเสริมและฝึกอบรม มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2556). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. พิมพ์ครั้งที่ 36. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- พระมหาอุทัย ญาณธโร. (2539). *วิถีแห่งกลไกแบบพุทธ อภิปรัชญาของพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสาร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2560). *ตัวกู ของกู*. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ธรรมะ. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย*. เล่มที่ 11, 18, 20, 25, 31. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย.
- _____. (2539). *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย.
- วิทย์ วิศทเวทย์. (2547). *ปรัชญาทั่วไป: มนุษย์ โลก และความหมายของชีวิต*. พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์.
- สุนทร ณ รั้งซี. (2543). *พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.